

Tanulmány

Kovács Kornél

A keleti szláv nyelv*

Érvek és ellenérvek egy köztes keleti szláv alapnyelv
 feltevésének indoklásában

Abstract

This paper provides a brief description of the Common East Slavic vernacular and summarises the history and the findings of its study. The paper's aim is to weigh up the arguments and con-arguments in relation to the existence of an integrated Common East Slavic vernacular, and to demonstrate the deficiencies and contradictions in the former analyses.

Keywords: historical linguistics, dialectology, Common East Slavic, East Slavic vernacular

0 Bevezetés

A szlavisztikában már a szláv nyelvtörténet kutatásának kezdetétől fogva fontos helyet foglalt el a szláv nyelvek származásának és az alapnyelveknek a kutatása. Bár a szláv nyelvek leszármazásának kérdése nem új, megoldását mégsem tekinthetjük véglegesnek, hiszen az új módszerek és nyelvi anyagok arra késztetnek, hogy újraértékeljük, és amennyiben szükséges, módosítsuk a korábbi kutatási eredményeket. A mai keleti szláv nyelvekre vonatkozóan tartja magát a családfaelmélet szerinti leszármazási modell, ami szerint a mai három keleti szláv nyelv őse a keleti szláv nyelv, amit az összlávból differenciálódott köztes alapnyelvként értelmeznek (a teljesség igénye nélkül pl. Šahmatov A.A. 1915, Durnovo N.N. 1924/2000, Ševelov G.Y. 1964, Filin F.P. 1972, Kiparsky V. 1975, Isačenko A. 1980, Pugh 2007). Ez a felfogás, miszerint a keleti szláv egy alapnyelv volt, az orosz nyelvtudományban mintegy száz éven keresztül uralkodott, de alapvető fogalmak magyarázata nélkül. Nem került terítékre az alapnyelv fogalma, ennek a változása, hogyan értelmezendő a keleti szláv nyelv és nem született elméleti munka a nyelv leszármazás bizonyításának szükséges és elégséges feltételeiről. Míg kezdetben a kutatók kizárólag három keleti szláv nyelvet különítettek el (orosz, fehérorosz és ukrán), manapság egyre több kutató tekinti a ruszint egy negyedik keleti szláv nyelvnek (Magocsi P.R. 2002, Moser M. 2016, Pugh S. 2007), nem pedig csak az ukrán nyelv

* Az orosz nyelvű szakirodalomban főként az óorosz terminus jelenik meg. Mivel azt szeretném hangsúlyozni, hogy ez a nyelvéllapot nem csak a mai orosz nyelv elődje volt, hanem az összes mai keleti szláv nyelv, ezért következetesen a keleti szláv terminust alkalmazom a tanulmányban.

egy dialektusának. A mai korban kételyek merülnek fel a klasszikus családfaelmélet alapján megalkotott leszármazási modellel kapcsolatban, hiszen nagyszámú új nyelvi anyag került elő, mint például az ónovgorodi nyírfakéreg oklevelek (2004-ig szisztematikusan: Zaliznjak 2004). Figyelembe kell vennünk még a ruszin nyelvet és annak szerepét is, és fel kell használnunk az areális vizsgálati módszerek eredményeit is, melyek kiegészítik a családfaelméletben alkalmazott belső rekonstrukció és nyelvi összehasonlító módszer eredményeit. A korábbi nyelvi vizsgálatokról és a családfaelmélet alapján megalkotott leszármazási modellel is elmondható, hogy elsősorban a globális hangtani alapokra épülnek, míg a regionális változások, dialektusok közötti kölcsönzések, idegen nyelvi hatások (mint például a szubsztrátum hatás), valamint a nyelven kívüli tényezők (hatalmi berendezkedés) háttérbe szorulnak (ld. lentebb pl. Šahmatov 1915, Durnovo 1924/2000, Pugh 2007). A hangtani izoglosszák segítségével viszont nem lehet mindent leírni, ezért szükséges a korábbi kutatások és azok eredményeinek újragondolása, annak érdekében, hogy megalapozottabb modell álljon rendelkezésre a keleti szláv nyelvek differenciálódásának történetében.

A tanulmányban a keleti szláv nyelvre vonatkozó korábbi elképzelések és elméletek képezik az elemzés tárgyát abból a célból, hogy fény derüljön a korábbi kutatások hiányosságaira és ellentmondásaira és kijelölhető legyen a kérdéskörben az eddig el nem végzett feladatok köre.

1 A keleti szláv nyelv

A keleti szláv nyelvet e nyelvet kutatók általánosan a mai keleti szláv nyelvek közös őseinek tekintik. Ez az összláv nyelvből vált ki a 6. századra és megközelítőleg a 14. század végéig létezett. A klasszikus felfogás szerint a keleti szláv nyelvet homogén nyelvállapot jellemezte. Ezen az időszakon belül szokás megkülönböztetni az írásbeliség előtti korai keleti szlávot (6-11. sz.), és az írásbeliség utáni kései keleti szlávot (11-14 sz.). A magyar és külföldi szakirodalomban is különféle megnevezések vannak jelen a 6-14. század között létező nyelvi formáció megnevezésére: magyarul óorosz és keleti szláv, oroszul drevnerusskij jazyk és drevne-vostočnoslavjanskij jazyk, angolul Old East Slavic és Old Rus(s)ian. A terminológia változatossága azzal magyarázható, hogy a szóhasználat alapján egyértelműen eldönthető legyen, hogy ez a nyelvállapot nem kizárólag a mai orosz nyelv elődje, hanem az összes mai keleti szláv nyelv közös őse volt. Mindazok a kutatók, akik az orosz nyelvtörténet e kérdéskörével foglalkoztak (ld. 2. fejezet), nem tették fel azt a kérdést, hogy mi az alapnyelv fogalma és funkciója és milyen nyelvi alkotóelemek együttes meglétének szükségességét kell vizsgálni az alapnyelv feltevésekor. Ugyan a 20. század elején Ferdinand de Saussure, 1916-ban posztumusz publikált, híres munkájában megadta a nyelv felfogásának modern alapvetését, de az oroszországi kutatás érthető történeti okok miatt az 1960-as évekig nehezen juthatott hozzá,¹ ezzel együtt a téma vizsgálatához igen fontos az a három megállapítás, amely Saussure munkásságának eredménye:

1. a nyelv történeti képződmény, mely keletkezésétől fogva őrzi az szinkrón állapotig bekövetkezett nyelvi változások lenyomatát;

¹ Bár Durnovo N.N. a csehországi emigrációjának köszönhetően megismerkedhetett a strukturalizmussal és a saussure-i elmélettel, Oroszországban történelmi okok miatt mégsem kamatoztathatta szélesebb körben ismereteit.

Kovács Kornél:

A keleti szláv nyelv.

Érvek és ellenérvek egy köztes keleti szláv alapnyelv feltevésének indoklásában

Argumentum 13 (2017), 92-102

Debreceni Egyetemi Kiadó

2. a nyelv jelrendszer, mely kódolja a beszélő tudatában végbemenő nyelvi fogalmi sajátosságokat, tehát ebből következően a nyelv az egyidejűleg létező szabályrendszerek együttese,

3. ebből következően a nyelv egy kód, amely a nyelv reprodukcióját biztosítja² (de Saussure F. 1916/1967: 25-41).

Ennek megfelelően, ha az orosz nyelvtörténészek általános felfogása szerint feltehető volt egy keleti szláv, többé-kevésbé homogén alapnyelv, akkor ennek az alapnyelvnek meg kell tudni határozni a hangkészletét, amelyik egy világos oppozíciókon nyugvó fonémarendszer, és ennek minden belső változásával együtt meg kell tudni határozni azt az aktív és produktív szóképző morfémakészletet, amely segítségével ez a nyelv képes volt szókészletének innovatív bővítésére. Fel kell mutatni továbbá azt a szókészletet, amelyet ez a nyelv működésének időhatárain belül használt. Az orosz nyelvtörténetben ezen követelmények közül a hangtani rendszer kutatására esett a fő hangsúly. A korai keleti szláv nyelvről nem maradtak fenn elsődleges írásos források, ezért a kutatását a nyelvi rekonstrukció módszerével végezték. A korai keleti szlávot a nyugati és déli szlávtól a következő nyelvi sajátosságok különítették el (Černych P.Ja.1952: 29-33; Jakubinskij L.P. 1953: 125-139)

- szótagképző r és l hangok redukált + r, l hangkapcsolattá alakulása
- CelC > ColC változás
- teljeshangzósság
- *tj, *kt > č, *dj > ž változás
- szókezdő je > o, ju > u változás
- szókezdő orC, olC eső intonáció alatt > roC, loC, emelkedő intonáció alatt > raC, laC
- nazálisok denazalizálódása

Amennyiben csak a felsorolt hangtani sajátosságokat vesszük figyelembe, azok valóban megalapozták a keleti szláv egységet és elkülönítették a nyugati és déli szlávától. Ezért, ha csak a hangtant vesszük figyelembe, az összlávból való kiválás után egy ideig valóban szóba jöhet egy feltehetően egységes keleti szláv nyelvállapot. Másrészt viszont a keleti szláv nyelveknek sem a morfémakészlete, sem a szókészlete nem képezte összehasonlító vizsgálat tárgyát. Kizárólag a hangtani sajátosságokra nem lehet felépíteni egy alapnyelvi rekonstrukciót, a keleti szláv alapnyelv esetében viszont pontosan ez történt. A nyelv történetét befolyásoló nyelven kívüli tényezők felvetése pedig elmaradt.

Mivel a 11. századtól megjelennek az elsődleges írott források, ezért a kései keleti szláv viszonylag könnyen vizsgálható. Azt is tudjuk, hogy ez a többé-kevésbé egységes nyelvállapot a 12. századig, a Kijevi Rusz felbomlásáig, létezett. A keleti szlávban a 12. századtól a nyelvi forrásokban területi nyelvjárási sajátosságok jelennek meg, ami arra enged következtetni, hogy ettől az időszaktól a kezdeti nyelvi egység bomlásnak indult, melynek különböző okai voltak, de elsősorban a politikai okok motiválhatták a nyelvi divergenciát.

² Saussure ebből vezeti le, hogy a nyelv a kód aktualizálása, a kommunikáció pedig a nyelvi jelrendszer dekodolása a beszélőpartner által.

2 A keleti szláv nyelvre vonatkozó felfogások az orosz történeti nyelvtudományban

2.1 A.A. Šahmatov álláspontja a keleti szláv nyelvek történeti viszonyairól

A.A. Šahmatov előtt A.H. Vostokov (Vostokov A.H. 1820) és I.I. Sreznevskij (Sreznevskij I.I. 1850/2007) is foglalkozott az orosz, illetve keleti szláv nyelvtörténet bizonyos kérdéseivel, de Šahmatov volt az első orosz kutató, aki teljes képet adott a keleti szláv nyelvek leszármazásáról. Kutatási eredménye, melyet hangtani kritériumokra alapozott, sokáig meghatározó volt a keleti szláv nyelvek történeti kutatásában – elmondható, hogy a modern orosz történeti nyelvleírás tőle indul. Šahmatov elsődleges korpuszként a *Повесть временных лет* szövegét használta, de a nyelvi források vizsgálata nála csak a tatárjárás időszakáig terjed ki. Šahmatov öt nyelvi korszakot határozott meg a keleti szláv nyelvek fejlődését illetően:

- összláv nyelv korszaka: az indoeurópai alapnyelvből kivált, az összes mai keleti szláv nyelv őse, melyhez hangtani rekonstrukciót ad.
- keleti -és délszláv korszaka: annak a nyelvi csoportnak a kora, amelyiket a nyugati csoport elvándorlása után maradt nyelvi közösség léte jellemzett. A közös együttélést Šahmatov hangtani jellemzőkre alapozta.
- köz-orosz ősn nyelv korszaka : a keleti -és déli csoport szétválása után önállóvá vált köz-orosz alapnyelv (общерусский праязык) fennállásának korszaka, mely a 11. sz.-ra felbomlott.
- óorosz nyelv korszaka: hangtani kritériumok alapján határozza meg az óorosz alapnyelvet, melyet a mai keleti szláv nyelvek elődjeként értelmez. Šahmatov azonban ebben az időben még nem beszél a mai keleti szláv nyelvek történeti elődeiről, viszont az óorosz nyelven belül három dialektust (déli, északi, keleti) elkülönít. Šahmatov leírása alapján az óorosz nyelvre hatott az óbolgár, ólengyel, ógörög, óskandináv és nyugati finn nyelv. Ezt a korszakot a 11-15. század közé teszi.
- az óoroszból kivált, a mai keleti szláv nyelvek alapjául szolgáló nyelvjárássok (déli orosz, keleti orosz és északi orosz nyelvjárás) kora (Šahmatov A.A. 1915).

Šahmatov nem értelmezi az általa használt terminusokat és a korszakolás is pontatlan néhány esetben. Mivel túl kicsi korpussszal dolgozott és sok feltevését nem argumentálta, eredményei hipotetikusak. Munkássága mégis jelentős, hiszen úttörőként tartják számon a keleti szláv nyelvek leszármazásának kutatásában. Šahmatov inkább történeti tényekre igyekezett alapozni feltételezéseit, semmint nyelvi adatokra. Eredményeinek hiányosságait és pontatlanságait N. Trubeckoj (Trubeckoj N. 1987) és R.I. Avanesov (Avanesov R.I 1947) korán felismerték és Šahmatov elméletét areális megközelítésben kritizálták.³

³ Avanesov művében Šahmatov feltevéseinek kritikáján kívül már megjelennek olyan areális nyelvleszármazási elméletek a keleti szláv nyelveket illetően, amelyeket Haburgajev részletesen kidolgozott és alkalmazott (ld. 2. fejezet).

2.2 N.N. Durnovo álláspontja a keleti szláv nyelvek viszonyairól

N.N. Durnovo már egy sokkal pontosabban argumentált hipotézist épített fel. Őt legfőképp az orosz nyelv történeti leírása, és a dialektológia érdekelte. Élete egy részét emigrációban töltötte Csehországban, ahol megismerkedhetett a prágai strukturalista iskola módszereivel és eredményeivel is (Jakobson, Trubeckoj munkásságával). A keleti szlávra vonatkozó történeti kutatásában a hangtani vizsgálatok mellett már a morfológia szintjére is kiterjedt a figyelme. Durnovo az alapnyelvet a családfaelmélet alapján definiálja: alapnyelv az a nyelv, amiből a rokon nyelvek származnak. Emellett kimondja, hogy a rokonság különböző fokú (közeli vagy távoli lehet). Durnovo tagadja a homogén nyelvállapotok létét, és azt mondja, hogy egy közösség nyelvén belül több nyelvjárás is létezhet, ezek mellett pedig átmeneti nyelvjárások is. Véleménye szerint amikor a nyelvjárások között megszűnik a kapcsolat, akkor kezdődik az önálló nyelvi fejlődés, akkor jöhetnek létre önálló nyelvek. Durnovo nyelvi vizsgálati módszere négy területre terjed ki:

- a mai irodalmi nyelv vizsgálata
- a mai nyelv nyelvjárásainak vizsgálata
- a vizsgált nyelv összehasonlítása a rokon nyelvekkel
- a vizsgált nyelv összehasonlítása azokkal a szomszédos nyelvekkel, amelyekkel az az idők során érintkezett.

Durnovo az összláv nyelv felbomlása után szintén rekonstruál egy közös keleti szláv alapnyelvet, amit közös orosz (общерусский язык) terminussal nevez meg. Ennek a létét a 6. és 14. század közötti időszakra datálja. Ez a nyelv később 3 nyelvjárásra bomlik:

- északi orosz
- déli orosz
- keleti orosz

Ezek a nyelvjárások azonban nem a mai keleti szláv nyelvek közvetlen elődei, hanem olyan nyelvjárások és a határaikon létrejövő átmeneti nyelvjárások, amelyek kölcsönhatásából a mai keleti szláv nyelvek fejlődtek (Durnovo N.N. 1924/2000: 22-23, 164-165)

Durnovo kutatásában sokkal nagyobb figyelmet fordított a nyelvi adatokra, a globális hangtani változások mellett pedig leírta a regionális hangváltozásokat is. Meghatározta az ukrána és fehéroroszlra jellemző hangtani sajátosságokat és azt, hogy ezek a nyelvek hogyan hatottak az orosz nyelvre. Durnovo figyelme már az izoglossza kutatásra is kiterjed az összehasonlító nyelvi módszer mellett, viszont kutatási eredményei csak késve váltak hozzáférhetővé Oroszországban. Durnovo a családfamodellről valamennyire elrugaszkodik, de e modell módszereit valamennyire megtartotta, és saját eredményei alapján nem alkot leszármazási modellt.

2.3 F.P. Filin felfogása a keleti szláv nyelvről és keleti szláv nyelvek leszármazásáról

F.P. Filin kutatási módszere hasonlít Durnovójéhoz, viszont a fonetikán és morfológián kívül a lexikai és szintaktikai szinteket is vizsgálat alá veszi. Megállapítja továbbá, hogy a vizsgálat szempontjából minden nyelvi szint egyenrangú és szükséges. Vizsgálatait kizárólag a nyelvészeti hagyomány miatt kezdi a hangtannal, de mégis a hangtan kapja nála a legfontosabb szerepet. Filin fontosnak tartja megadni a változásokat kiváltó okokat is, nem csak magát a nyelvi

Kovács Kornél:

A keleti szláv nyelv.

Érvek és ellenérvek egy köztes keleti szláv alapnyelv feltevésének indoklásában

Argumentum 13 (2017), 92-102

Debreceni Egyetemi Kiadó

változásokat. Filin meghatározása szerint a keleti szláv nyelvek történetét az ősszláv nyelv határozza meg, ami számos törzshöz köthető dialektusok rendszere volt. Az ősszláv nyelv felbomlását egy nyelven kívüli tényezőhöz, a földrajzi kiterjedéshez köti: az ősszláv közösség túl nagy területen helyezkedett el, az írásbeliség hiánya pedig még inkább elszakította egymástól az ősszláv nyelven beszélőket. Véleménye szerint a 7. századtól megjelennek az ősszlávban a helyi innovációk és a 8-9. sz.-ra kialakult a keleti szláv (óorosz) nyelvi zóna. Filin tehát bevezeti a keleti szláv nyelvközösség megnevezésére a zóna fogalmát, a keleti szláv nyelvi zónát pedig inkább dialektusok rendszerének tekinti, semmint egy homogén nyelvállapotnak. Az izoglosszák alapján 7 dialektus-zónát különít el a keleti szláv nyelvterületen:

- novgorodi
- pszkovi
- szmolenszk-polocki
- kijevi
- halicsi-volhíniai
- rjazanyi-csernyigovi
- rosztov-szuzdáli

A nyelvi zónákat Filin a 12. sz. utáni (a Kijevi Rusz felbomlása) időszakra teszi, ezek a nyelvi zónák szerinte a feudalizmus korában kialakult hatalmi központokat vették körül. Az ezt megelőző időszakra egy viszonylag egységes keleti szláv nyelv létét feltételezi, melyet az egységes hatalmi rendszer meglétével hoz összefüggésbe (Filin F.P. 1972: 84-96).

Bár Filin szemléletében megjelennek a nyelvföldrajzi vizsgálati módszerek, a keleti szláv nyelvek leszármazását illetően mégis a klasszikus családfaelmélet alapján álló modellre építi.

2.4. S.B. Bernštejn felfogása a keleti szláv nyelvek kialakulásáról

S.B. Bernštejn fő vizsgálati módszere az összehasonlító nyelvészet, de térségeket, nyelvi kölcsönhatásokat és nyelvszövetségeket vizsgál. Az indoeurópai alapnyelv felbomlása utáni időszakra vonatkozóan a közös balti-szláv nyelvi ág létét nem tartja elfogadhatónak, a balti és szláv hasonlóságokat a balti-szláv nyelvszövetség léteivel magyarázza. Bernštejn a nyelvi változásokban a fonológia és a morfonológia szintjeit vizsgálja (Bernštejn S. 1965).

Az a tény, hogy Bernštejn kutatásaiban a családfamodell mellett a kontaktusnyelvészet is érvényesül ez nagy előrelépés, ugyanis a keleti szláv nyelv vizsgálata nem korlátozódik kizárólag a szláv nyelvek történetére. Bernštejn számol a szomszéd népek idegen nyelvi hatásával is. (Az idegen nyelvi hatások már Durnovónál is megjelennek, de nem annyira hangsúlyosan, mint Bernštejnnél.) Az által, hogy kutatásában egyaránt jelen van a családfaelmélet és a kontaktusnyelvészeti megközelítés, Bernštejn kutatása egy érdekes kettősséget mutat, aminek az eredménye egy hibrid modell: egy nyelvföldrajzi és etnikai tényezőkkel kiegészített családfamodell. Ezáltal Bernštejn munkásságát átvezető láncszemként is tekinthetjük a családfaelmélet felől az areális nyelvészeti szemlélet irányába.

2.5 G.A. Haburgajev álláspontja a keleti szláv nyelvről és keleti szláv nyelvek viszonyairól

G.A. Haburgajev kutatásának legnagyobb újdonsága, hogy a keleti szláv nyelvek leszármazásának vizsgálatában előtérbe kerülnek a földrajzi és etnikai tényezők. Ezáltal Haburgajev nem egy lineáris, hanem areális alapokon nyugvó leszármazási modellt alkotott meg. Haburgajev a nyelvi változásokat összeköti a szláv törzsek migrációjával, a népvándorlással, és számításba veszi a más népekkel való érintkezéseket, különböző politikai tényezőket, valamint nagy jelentőséget tulajdonít a 6-10. sz. közötti szubsztrátum hatásoknak a keleti szláv nyelvek differenciálódásában. Haburgajev szemlélete ezáltal a keleti szláv nyelvek leszármazását illetően a történeti nyelvleírásnak inkább a hullámelméleti modellre hasonlít. Haburgajev tagadja a keleti szláv (óorosz) alapnyelv létét és nyelvi érveket sorakoztat fel a következő álláspontja alátámasztására: a keleti szláv nyelv területen 11-12. század között olyan, a késői összlávra közvetlenül visszamenő dialektusok voltak jelen, amelyek kapcsolatban voltak egymással és konvergens nyelvi folyamatoknak köszönhetően alapozták meg a közös keleti szláv nyelvi sajátosságokat. Bár Haburgajev hangtani alapokra fekteti vizsgálatát, a nyelven kívüli tényezők bevonásával más dimenzióba helyezi a keleti szláv nyelvek leszármazásának kutatását. Nézete szemben áll a klasszikus családfaelmélettel, melynek alaptétele kimondja, hogy új nyelvek nem jöhetnek létre. Ezzel szemben Haburgajev kijelenti, hogy az orosz nyelv nem volt, hanem különböző nyelven belüli és nyelven kívüli tényezőknek köszönhetően történetileg alakult ki. Haburgajev a feudális feldarabolódás időszakára (12-14. sz.) 5 nyelvjárási zónát különböztet meg hangtani izoglosszák alapján, melyeket összefüggésbe hoz a keleti szláv nyelvterületen létező hatalmi központokkal is:

- északnyugati
- északkeleti
- központi
- délnyugati
- déli (Haburgajev G.A. 1980: 13-18; 116-150).

2.6 A.A. Zaliznjak keleti szláv nyelvre vonatkozó kutatási eredménye

Habár A.A. Zaliznjak fő célkitűzése az ónovgorodi dialektus leírására és nyelvi rendszerezése, nem pedig az orosz és a többi keleti szláv nyelv leszármazásának vizsgálata, mégis meg kell említenünk a munkásságát, hiszen általa egy teljesebb képet kaphatunk az ónovgorodi nyelvi zóna sajátosságairól. Mivel Zaliznjak mind a hangtani, alaktani, mondattani és lexikai nyelvi szinteken elvégezte az ónovgorodi dialektus vizsgálatát az ónovgorodi nyírfakéreg oklevelek adatai alapján, eredményei nagyon jól rámutatnak ennek a nyelvjárásnak a többi variánstól való különbözőségére. Ez a különbözőség megerősíti az egységes keleti szláv nyelv létevel kapcsolatos korábbi kételyeket. Zaliznjak két nyelvjárási csoportot határoz meg az óorosz területen:

- északi-nyugati (Novgorod és Pszkov)
- déli (a többi terület) (Zaliznjak 2004: 5-8)

Zaliznjak felismerve az ónovgorodi dialektus különállóságát és jelentőségét, felveti azt a kérdést, hogy ha az ónovgorodi nyelvváltozat egy dialektus, akkor ez a dialektus vajon melyik

nyelvnek a dialektusa. Ugyanakkor Zaliznjak az egységes keleti szláv alapnyelv kérdésében nem foglal állást, és nem kísérli meg felvázolni azt a nyelvi differenciálódási folyamatot, ami által az ónovgorodi dialektust markánsan elkülönül a többi keleti szláv nyelvi variánstól.

2.7 Stefan Pugh álláspontja a keleti szláv nyelvek viszonyáról

Stefan Pugh egy új történeti nyelvten leírását kísérli meg a keleti szláv nyelvekre vonatkozóan. Kutatásának nagy érdekessége és újítása, hogy a három ismert keleti szláv nyelv mellé ugyanarra a szintre emeli a ruszin nyelvet is, emellett történeti státuszt ad az órutén nyelvnek, melyet a mai fehérorosz, ukrán és ruszin nyelv elődjeként értelmez. Pugh az areális nyelvészet vizsgálati módszereit alkalmazza, főként a kelet-nyugat, észak-dél dialektuskontinuumra fókuszál. A keleti szláv nyelvek leszármazására vonatkozóan pedig inkább a családfaelméletre hagyatkozik: a keleti szláv nyelvet egy alapnyelvnek tekinti, amely a mai keleti szláv nyelvek elődje. A korábbi kutatásokhoz képest a mai keleti szláv nyelveket nem közvetlenül a keleti szlávból származtatja: Pughnál a keleti szláv nyelvből a 12. sz.-ban válik ki az órutén és az óorosz, ezután az óruténből a 15. sz.-ra különül el az ukrán és a fehérorosz, az óorosz pedig a középorosz kori stádiumba lép. A ruszin nyelvet szintén az óruténből származtatja, viszont a ruszin nyelv különválását az írott források hiányában nem tudja történetileg pontosabb időponthoz kötni (Pugh S. 2007: 11-18).

Pugh idézett munkájában az összehasonlító hangtan módszerét alkalmazza: egy rekonstruált keleti szláv hangrendszerrel összeveti a mai négy keleti szláv nyelv hangrendszerét. Legfontosabb eredménynek a ruszin különállóságát tartja, és tagadja, hogy csupán az ukrán nyelv egy dialektusa volna. Pugh egy olyan családfamodellt alkotott meg, amelyben helyet kap az órutén nyelv, és a ruszin is, ezen felül nyelvleszármazási modelljében figyelembe vette és jelölte a bizonyos korszakokra jellemző idegen nyelvi hatásokat is.

Pugh munkásságától függetlenül a ruszin nyelv önállósága mellett több mai kutató is állást foglal (Magocsi P.R. 2002, Moser M. 2016), viszont az órutén nyelvállapot léteire vonatkozóan merülhetnek fel kétségeink, hiszen sem Pugh, sem az eddig ismert történeti források nem bizonyítják ennek a nyelvállapotnak a létezését, hacsak nem a Litván Nagyfejedelemségben beszélt nyugat-orosz⁴ nyelv (западнорусский язык) szinonimájaként értelmezzük. A ruszin és (ó)rutén nyelvet vizsgáló kutatók közül Moser arra az eredményre jutott, hogy az a rutén / ruszin nyelv, amiről a régi források szólnak, semmiképpen sem a mai ruszin nyelv elődje (Moser M. 2016: 471-472). Viszont Haburgajev tételéből kiindulva nem is feltétlenül szükséges egy történeti elődnyelv megléte valamely nyelv létrejöttében, hiszen az orosz nyelvre vonatkozólag meggyőzően érvelt a történeti előd kizárásáról. Mindezek alapján az a hipotézis, hogy a ruszin nyelv is lehet egy önálló negyedik keleti szláv nyelv, amely különböző nyelvi és nyelv kívüli tényezőknek köszönhetően jött létre és önállósult az idők során, a jövőben bizonyítást nyerhet.

⁴ A nyugat-orosz nyelvre vonatkozó kutatásokat ld. Zoltán András 2014-es könyvében.

3 Összegzés

A fentebb bemutatott kutatók munkásságát áttekintve elmondható, hogy a keleti szláv nyelvre, és a keleti szláv nyelvek leszármazására vonatkozó állítások kezdetben csak a családfaelméleten alapultak, annak módszerei jellemezték. A kutatók csak a 20. sz. második felében kezdték bevonni a nyelvföldrajzi és kontaktusnyelvészeti módszereket. A két megközelítésben alapvetően eltér a nyelvi változás és törzsi mozgás kapcsolata, valamint a nyelvek kialakulásáról való feltételezés. Míg a családfaelmélet szerint a törzsi mozgást a nyelvi változás váltja ki, addig az areális szemlélet szerint a törzsi mozgás, nyelvi izoláció és más nyelvekkel való kapcsolatba lépés hozza a nyelvi változást. Ezen kívül míg a családfaelmélet szerint új nyelvek nem alakulhatnak ki, nyelvek csak kihalhatnak, addig az areális megközelítés szerint jöhetnek létre új nyelvek is. Azok a kutatók, akik ragaszkodtak a családfaelmülethez és az összehasonlító nyelvi módszerre és belső nyelvi rekonstrukcióra korlátozták vizsgálataikat, figyelmen kívül hagyták a más nyelvű népekkel való nyelvi érintkezést és a politikai történepek jelentőségét. A Kijevi Rusz felbomlása utáni feudális politikai berendezkedés változásának jelentőségét Filin ismerte fel, ő volt az aki rámutatott, hogy a 12. század utáni nyelvi divergencia összefüggésben van az említett hatalmi rendszer kialakulásával. Pugh szintén figyelmet fordít a politikai berendezkedésre és hatalmi központokra, ám ez csak a nagyobb politikai egységekre terjed ki (megemlíti a Litván Nagyfejedelemség szerepét a fehérorosz és az ukrán formálódásában, de Novgorod szerepét figyelmen kívül hagyja). Pugh elsődleges célja az új keleti szláv történeti nyelvten leírásával a ruszin nyelv önálló nyelvi státuszának bizonyítása a mai keleti szláv nyelvek között. Zaliznjak eredménye azért jelentős, mert rámutat arra, hogy mennyire különálló az ónovgorodi nyelvváltozat a többi területi variánshoz képest, ami rögtön kétségessé teszi a kései keleti szláv egységét. Bár Zaliznjak rámutat az általa meghatározott északi zóna (Novgorod és Pszkov) különállóságára, a többi terület nyelvváltozatait ezek nyelvi forrásainak vizsgálata nélkül könyvel el egységes déli zónaként.

A köztes keleti szláv alapnyelv történeti leírása és definiálása a bemutatott tudósok munkásságában hiányos és nem mutat egységes képet. Bár többen is fedeztek fel (főként) hangtani izoglosszák alapján nyelvjárási zónákat (Šahmatov és rajta kívül még Durnovo, Filin, és Zaliznjak), ez annyit jelent, hogy érzékelték a nyelvi zónák közötti eltéréseket. Mégis, a legtöbb kutató e dialektusok rendszerét egy többé-kevésbé homogén, keleti szláv alapnyelvnek értelmezte, ami ellentmondásos. Haburgajev volt az első kutató, és a felsoroltak között az egyetlen kutató, aki cáfolta a köztes keleti szláv alapnyelv létét, a dialektus-zónákat elkülönítő izoglosszákra alapozva. A másik érve a keleti szláv alapnyelv léte ellen az volt, hogy az ősszlávból való kiválás után túl kevés idő telt el ahhoz, hogy ezek a nyelvjárási különbségek kialakuljanak. Míg az előző kutatók azt állították, hogy az ősszlávból kivált a keleti szláv alapnyelv, amiben divergens folyamatok zajlottak le, Haburgajev mellett érvelt, hogy a kései ősszlávból kivált dialektusok maradtak fent, melyeket konvergens folyamatok alakítottak az idők folyamán egy többé-kevésbé homogén nyelvjárási rendszerré. A nyelvi változást problémakörének részleteit, azaz, hogy miért szűnt meg létezni az ősszláv nyelv és vált ki belőle a keleti szláv, illetőleg, hogy a keleti szláv miért bomlott fel, a kutatók egy része nem részletezi, csak a változások leírására koncentrált, a másik része pedig a földrajzi tényezőkhöz, hatalmi szerveződésekhez köti.

Ha visszatérünk a saussure-i szemlélethez, mely szerint egy alapnyelv működését meghatározza annak fonológiai rendszere, aktív és produktív morfémarendszere és szókészlete, úgy

megállapíthatjuk, hogy az orosz történeti nyelvészetben a keleti szláv alapnyelv hipotézise hiányos alapokon nyugodott: a kutatók nagy részénél csak a hangkészlet leírására korlátozódott, ahol pedig a szóképző morfémák és szókészlet leírása is megtörtént, a hangtan szerepéhez képest azok eléggé háttérbe szorultak.

A klasszikus családfaelmélet alapján megalkotott keleti szláv nyelvi leszármazási modellről elmondhatjuk, hogy az újonnan előkerülő nyelvi adatok, nyelven kívüli tényezők, és a kutatási eredmények ellentmondásokat mutatnak az egységes keleti szláv nyelv létét illetően. Míg a Kijevi Rusz ideje alatt a források többé-kevésbé egységes nyelvállapotot tükröznek, a Kijevi Rusz megszűnése után a nyelvi források területi nyelvváltozatok létrejöttét mutatnak. Bár jól ismerjük ezeknek a területi változatoknak a hangtani sajátosságait, egy-egy nyelvváltozat morfológiai és szóképzési leírása mindeddig nem látott napvilágot. Ismerve az óorosz kori területi variánsokat, szükséges lehet a jövőben az összes területi nyelvváltozat adatainak minden nyelvi szinten való kutatása, csakúgy, mint az ónovgorodi nyelvváltozaté, annak érdekében, hogy kiderüljön, mi volt a valós leszármazás rendje a keleti szláv nyelvek történetében.

Irodalom

- Avanesov, R.I. (1947): *Voprosy obrazovaniya russkogo jazyka v jeho govorah*. *Vestnik Moskovskogo universiteta* 9, 109-158.
- Bernštejn, S.B. (1965): *Očerki sravnitel'noj grammatiki*. Moskva: Nauka.
- Černych, P.Ja. (1952): *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*. Moskva: Gosudarstvennoje učebno-pedagogičeskoje izdatel'stvo Ministerstva prosveščeniya RSFSR.
- Durnovo, N.N. (1924/2000): *Očerki istorii russkogo jazyka*. Moskva: Studia Philologica.
- Filin, F.P. (1972): *Proishozhdenije russkogo, ukrainskogo i belorusskogo jazykov*. Leningrad: Nauka.
- Haburgajev, G.A. (1980): *Stanovlenije russkogo jazyka*. Moskva: Vysšaja skola.
- Isačenko, A. (1980): *Geschichte der Russischen Sprache*. Heidelberg: Winter.
- Jakubinskij, L.P. (1952): *Istorija drevnerusskogo jazyka*. Moskva: Gosudarstvennoje učebno-pedagogičeskoje izdatel'stvo Ministerstva prosveščeniya RSFSR.
- Kiparsky, V. (1975): *Russische Historische Grammatik*. Heidelberg: Winter.
- Magocsi, P.R. (2002): *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Toronto: University of Toronto Press.
- Moser, M. (2016): *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*. Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.
- Pugh, S. (2007): *A New Historical Grammar of the East Slavic Languages*. München: Lincom.
- Šahmatov, A.A. (1915): *Očerki drevnejšego perioda istorii russkogo jazyka*. Petrograd: Tipografija imperatorskoj akademii nauk.
- Saussure, F. de (1916/1967): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford. B. Lőrinczy Éva. Budapest: Gondolat.
- Sreznevskij, I.I. (1850/2007): *Mysli ob istorii russkogo jazyka*. Moskva: KomKniga.
- Ševelov, G.Y. (1964): *A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic*. Heidelberg: Winter.

Kovács Kornél:

A keleti szláv nyelv.

Érvek és ellenérvek egy köztes keleti szláv alapnyelv feltevésének indoklásában

Argumentum 13 (2017), 92-102

Debreceni Egyetemi Kiadó

Trubeckoj, N. (1987): *O zvukovyh izmenenijah russkogo jazyka i raspade obščerusskogo jedinstva. Izbrannyje trudy po filologii.* Szerk. T.V. Gamkrelidze, Vjač. Vs. Ivanov, V.P. Neroznak, I.I. Tolstoj. Moskva: Progress, 143-167.

Vostokov, A.H. (1820): *Rassuždenije o slavyjanskom jazyke, služasčije k grammatike sego jazyka, sostavljajemoj po drevnejšim onogo pis'mennym pamjatnikam.* Kézirat.

Zaliznjak, A.A. (2004): *Drevnenovgorodskij dialect.* Moskva: Jazyki slavyjanskoj kul'tury.

Zoltán, A. (2014): *Interslavica.* Moskva: Indrik.

Kovács Kornél

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola

H-4002 Debrecen

Pf. 400

kkornel89@gmail.com